

117
6(A)(B)

मुक्तावलिः

Muktavali

उपदेशपञ्चकम्

Upadesha Panchakam

मुक्ता०

१०

नाशस्ततोऽध्वणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चत्तरसंयोगस्ततः परमाणुकर्मनाशस्ततोऽध्व
दात्मसंयोगान्द्रव्यारंभानुष्णक्रियाततोविभागस्ततो पूर्वसंयोगनाशस्ततोऽध्वारंभकसंयोगस्ततोऽध्वणुकस्ततो रक्तादिमध्यमशब्द
वह्नादिग्निसंयोगान्नरूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याप्येवस्थिरत्वात् किंचित्तुल्यादकोनाशकस्तदानष्टस्थादानष्टरूपादि
वग्ननाशोनीलरूपश्चिरं परमाणुस्यान्नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ नदग्निनाशस्तत्सारकतानस्यात् परमाण्वन्तरकर्म
चिंतनात्यचमादिक्षणेपिगुणोत्पत्तिस्तथास्येकत्र परमाणुकर्मततोविभागस्ततश्चत्तरंभकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मचिंतना
त्यचमादिक्षणीततोऽध्वणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्चविभागस्त्येकः कालः ततः शब्दादिनाशोविभागात्पूर्वसंयोग
नाशस्त्येकः कालः ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारंभकसंयोगस्त्येकः कालः अथ अध्वणुकोत्पत्तिरथ रक्तोत्पत्तिरिति पंचक्षणाद्रव्या

117

6 (A)

१०

के का एव नीला रूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तिर्न नीलत्वादिकेन जातिरिति न च वाच्यं नीलो न हो रक्त उत्पन्न इत्यादि प्रतीति न इत्यादि रूपादिविनाश-
 राल्लितयामात्वादयथा एक नीलनाशो जगदनीलमापद्यते न च नीलसमवाय रक्तसमवाययोरेव विनाशो स्यादविषयकोसो प्रत्यय इति वाच्यं प्रती-
 त्यासमवायानुलेखात् । ताद्यवन्तु प्रत्यक्षबाधिते अन्यथा घटादीनामप्येक्यप्रसंगात् ॥ उत्पादविनाशबुद्धेः समवायावतत्वेनत्वापत्तेः । एतेन
 रसादिकं व्याख्याते चक्षुर्ग्राह्यत्वमिति ॥ ॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलभके ॥ ॥ चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः एवमप्येव उपल-
 भके उपलब्धि कारणे इदमेव वृणोति ॥ चक्षुर्वेति ॥ चक्षुषः सहकारि स्यात्तु चक्षुर्द्रव्यादिकं न केनैकं च ॥ ॥ द्रव्यगुणसामान्यानां चाक्षुष-
 प्रत्यक्षप्रतिउद्भूतरूपकारणं तद्रूपं चक्षुर्ग्राही तस्मिन् नीलरूपकबुद्ध्यादिभेदादनेकप्रकारकं भवति ननु कबुद्धेरक्यमिति रक्तस्ये इत्यनीलपीताद्या-
 र्थावयवो न तान् नीलरूपो प्रत्यक्षत्वे प्रसंगात् नापि व्याख्यायति नीलादिरूपमुपपद्यते व्याख्यायति जातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् ।
 तस्मान्नानाजातीयविरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनिविजानीये चित्र x यातावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात् नापि व्याख्यायति नीलादिकमुत्प-
 रूपभारभ्यते अतएवेकं चित्रमिति अनुभवोऽपि नारूपकत्वेनेतुर्गोरेवात् इत्येव नीलादीनां पीताद्यां भेदप्रतिबंधकत्वे कल्पनादवयवि-
 निनपीताद्युत्पत्तिः एतेन स्पर्शोपि व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिकितु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेवयविनिरसाभावेऽपि न-
 क्षतिनत्ररसनायावयवरसानेव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहसामर्थ्याभावात् अवयविनिरसत्वेऽपि क्षतेरभावान्न जलादिति
 ॥ ॥ जलादिपरिमाणो नु नित्यमन्यसह तुके ॥ रसस्तुरसनग्राह्यो मधुरादिरनेकथा ॥ सहकारिरसज्ञाया नित्यनादिव्यपूर्ववत् ॥ ॥

मुक्तांकी

९

जलपरिमाणोचरूपेनित्यं एधिवीपरमाणुरूपेनित्यं। तत्रपाकेनरूपान्तरोत्पत्तेः नहिघटस्यपाकानंतरंतदवयवोपकृत्युपलभ्यते नहि
 वयवो रक्तकपालस्य कपालिकानीला भवति एवंक्रमेणपरिमाणावपिपाकसिद्धेः अन्यत् जलनेजपरिमाणुस्त्वभिन्नंरूपंसहहेतुं सरेति
 रूपयति सहकारिणि॥ सहकारिरसज्ञायानित्यतादिचपूर्ववत्॥ रसनज्ञानेरसः कारणमित्यर्थः पूर्ववदिति जलपरमाणोरसोनि
 त्योन्यः सर्वोपरिसोनित्यइत्यर्थः गंधंनिरूपयति घ्राणग्राह्यइति॥ घ्राणग्राह्यो भवेद्गंधो घ्राणस्यैवोपकारकः॥ उपकारक इति
 घ्राणजव्याज्ञानेकारणमित्यर्थः स्पर्शंनिर्मुखाधोनिर्निर्वाहः॥ स्पर्शो निरूपयति॥ स्पर्शस्वर्गि x सौरभंचासौरभंचतदेवापारकीर्तितं
 द्वियग्राह्यस्ववस्यादुपकारकः॥ उपकारक इति स्पर्शानप्रत्यक्षेस्पर्शः कारणमित्यर्थः अनुल्लाशितेति॥ अनुल्लाशीतरी
 लोलभेदात्सत्रिनिधोमतः॥ कठिण्यादिक्षिप्तावेनित्यतादिचपूर्ववत्॥ एधिव्यावायोश्चस्पर्शः नुल्लाशीतः जलस्यशीतः
 तेजस्यउष्णः॥ कठिणसुकुमरस्पर्शो एधिव्याएवेत्यर्थः कठिणत्वादिकेतुनसंयोगनो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः पूर्ववदिति
 जलनेजोवायुपरमाणुस्पर्शानित्या नदिनस्पर्शीस्वनित्याइत्यर्थः॥ एतेषारूपपरसस्पर्शानानान्यत्रेति x एधिव्याहिरूपपरसगंधस्य
 र्वापरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते॥ नहिज्ञानधाविध्यायमानेजलेरुत्पादिकंपरावर्तते। नारेसौरभमौक्ष्यंचान्वयव्यतिरे
 काभ्यामुपाधरेवेति॥ निर्णयते यवनः एधिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापि एधिविषमधेपरमाणोवेवपावक इति वैशिष्टिकाव
 दति तेषामारायः अवयविनावयव्यं वयवेषुपाकानसंभवतिपरतुवकिसंयोगानावयविषुविनिर्दिष्टस्वतंत्रेषुपरमाणुषुपाकः पुनश्चयवकप
 x॥ ॥ एतेषापाकजत्वंतुक्षिन्नो नान्यत्रकुत्रचित्॥ ॥५॥
 २४॥ ॥ तत्रापिपरमाणोस्यात्पाकोवैशिष्टिकेन॥ ॥४॥

रमाणुसंयोगात्तद्व्यणुकादिप्रक्रमेणपुनर्महावयवविपर्ययंतुत्पत्तिः तेजसाननिर्वायितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशोऽपिदितिब्रूहानरोत्पत्तिः। अथव्यणुका
 दिविनाशमाश्रयकनिभिः क्षणेः पुनस्तत्परात्प्रादिमद्रवतीतिशिष्यबुद्धिवैशिष्ट्यायप्रक्रिया। तत्रविभागजविभागानांकीकारेनवक्षणात्तदंगीकारेविभागः
 किंचित्सापेक्षोविभागजनयेत्तन्निरेषस्त्वतत्त्वकमेतत् तत्रयदिद्रव्याभकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागउत्पत्तिविभागस्यानदादशास्यणा अथ
 द्रव्यनाशविष्टकालमवयववावेष्ट्यतदेकादशास्यणा तथाहि वहिसंयोगात्परमाणो कर्मततः परमाण्वन्तरेणविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्त
 तोव्यणुकनाशस्ततः परमाणोऽद्यामादिनाशस्ततो रक्तोत्पत्तिस्ततोद्रव्यांभानुगुणक्रियास्ततोविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततआरं
 भकसंयोगस्ततोव्यणुकारव्यस्योत्पत्तिस्ततोऽपाद्युत्पत्तिः पुनर्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणेवापरमाणोद्रव्यांभानुगुणक्रियास्त
 अप्निसंयुक्तेपरमाणोयत्कर्मविनाशमन्तरेणगुणोत्पत्तिमन्तरेणचतत्रपरमाणोक्रियायांतराभावान्कर्मवतिकर्मंतरातुत्पत्तिः निर्गुणेद्रव्यागुण
 क्रियानुयतश्च तथापिपरमाणोऽद्यामादिनिर्वातिसमस्तानुत्पत्तिद्युत्पत्तिरितिचेत् नपूर्वमादिध्वंसस्यापिरूपांतरहेतुत्वात् अथदृष्टाक्षणा स
 चारंभकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागनविभागजनैतसतिस्यात् तथाहि वहिसंयोगात्तद्व्यणुकारंभकपरमाणोक्रियांत
 तोविभागस्ततोऽनरंभकसंयोगनाशस्ततोव्यणुकनाशविभागजविभागोत्पत्तिस्ततोऽद्यामनाशोत्पत्तिस्ततो रक्तोत्पत्तिस्ततसंयोगोत्पत्तिस्ततोवहिनोद
 नजन्मपरमाणुकर्मणोनाशस्ततोदृष्टदाससंयोगात् द्रव्यांभानुगुणक्रियातेजोविभागस्ततश्चपूर्वसंयोगनाशस्ततआरंभक
 संयोगस्ततोव्यणुकोत्पत्तिरथरक्तोत्पत्तिः अथैकादशीतक्षणा वहिसंयोगात्परमाणो कर्मततोविभागस्ततोद्रव्यांभकसंयोग

मुक्ताब्दी० तन्नाशकादिकल्पनेगौरवात्कृत्वा निरवयवस्यैवागुणस्वरूपस्यैव न सः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यप्रदायं व्याख्यात
मात्मा ॥ इदं निरूप्य गुणानि रूपयति ॥ अथेत्यादिना ॥ गुणत्वजाते किं मानमिति चेन्न ॥ इदं ॥ द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति
कारणता सा किं चिद्भावश्चेद्यो निरवयवकारणताया अपभावात् ॥ न हि तत्त्वादिकं सत्तावत्तत्रावधेदिकं ॥ नूनानि रित्तं
रावृत्तितादृशं ननु विंशत्यनुगते वाच्यं ॥ तदेव गुणत्वमिति ॥ इदं त्रिंशत् ॥ अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया ॥ ॥ यद्यपि द्रव्याश्रित
त्वेन लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वयापत्तावधेदिकं सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः ॥ भवति हि गुणत्वं द्रव्य
व्यापकतावधेदिकं तद्वत्ता गुणानामिति ॥ द्रव्यत्वं कर्मत्वं चानद्रव्यत्वस्य व्यापकतावधेदिकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोर
भावात् ॥ द्रव्यत्वं सामान्यत्वादिकं चानजातिरिति तद्वद्भासः निर्गुणा इति निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्य
वत्येकमन्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यं ॥ जात्यादिकेन सामान्यवत्त्वं ॥ कर्मणो न कर्मण्यत्वं ॥ द्रव्यस्य निर्गुण
त्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः ॥ निश्चिन्ता इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणे गगनादावतिव्याप्तेः मूर्ते गुणा इति ॥ एते
निर्गुणानि क्रियागुणाः ॥ रूपं रसस्पर्शं धौ परस्त्वमपरत्वकं ॥ धर्मा धर्मो भावना च शब्दो
बुद्ध्यादयो विद्ये ॥

ते गुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥ संख्यादिश्रविभागान्ता उभयेषां गुणो मतः ॥ ॥ अमवेगेनास्थितस्थापको लुपत्क्षणा
पः ॥ अमूर्तेषु न वन्ते इत्यर्थः ॥ लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वं ॥ एवमथेति ॥ उच्यते मिति ॥ अमूर्ता मूर्ते गुणा इत्यर्थः ॥ संयोगश्च विभागश्च
संख्यादित्वादिकानथा ॥ द्विष्यत्कादयस्तद्वदेतेनेकाश्रिता गुणाः ॥ अनेकाश्रिता इति ॥ संयोगविभागद्विवादीनि द्विरिति निश्चि
त्वं चतुष्टादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यं ॥ अतः शेषेति ॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एके कदाचित् ॥ ॥ रूपरसगंधस्पर्शैव
त्वपरिमाणिकं पृथक्त्वपरत्वापरत्वबुधिसुरवदुःखेष्टादिव प्रयत्नात् ॥ ॥ गुरुत्वं द्रवत्वं स्नेहसंस्कार इष्टदृष्टा इत्यर्थः ॥ बुद्ध्यादीति ५
॥ ॥ बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शाः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ अदृष्टभावनाशब्दामतविशेषिका गुणाः ॥ संख्यादिरपर
त्वांतो द्रवो नैमित्तिकस्तथा ॥ गुरुत्वं वेगो सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ॥ संख्यादिरपरत्वांतो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ॥
बुधिसुरवदुःखेष्टादिव प्रयत्ना इत्यर्थः ॥ द्रव्यो द्रवत्वं ॥ वैशेषिका इति ॥ विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् ॥ विशेषगुणा
इत्यर्थः ॥ ॥ इति द्रियेति ॥ एते तु द्वादश ग्रहा अथ स्पर्शा तत्राहुः काः ॥ ॥ चक्षुषा त्ववापि ग्रहणयोग्यत्वात् ॥ वा
निर्वाह्येकं केन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावताः ॥ अनीन्द्रियाः ॥ ॥ रूपादीनो चक्षुषादिग्राह्यत्वात् ॥ विभूनामिति ॥ ॥ विभूनां तु येस्यु

मुक्ताः कीदृशैश्चिषिका गुणाः ॥ बुद्धिः सुरवदुर्वेष्टाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दाद्वयार्थः ॥ अकारणेति ॥ ॥ अकारणगुणोत्पन्ना एतेन परि-
 र्तिताः ॥ अपाकजास्तस्पर्शादिद्रवत्वचतथाविधं ॥ स्नेहवेगगुरुत्वेकपृथक्परिमाणकं ॥ स्थितिस्थापकश्चेतेत्युः कारणगुणोद्भवाः ॥ संयो-
 गस्त्रविभागस्त्रवेगस्त्रेतेन कर्मजाः ॥ स्वशांतपरिमाणेकपृथक् स्नेहशब्दे ॥ भवेदसमवायित्वमथैविषिकेगुणे ॥ आत्मनोस्तिनिमित्त-
 त्वमुत्तरस्पर्शगुरुत्वयोः ॥ वेगेपिचद्रवत्वेच संयोगादिद्वयेतथा ॥ ॥ अकारणेन कार्येयेगुणाः उत्पाद्यन्तेतेकारणगुणपूर्वकारुपादये-
 यश्यन्ते ॥ बुद्ध्यादयस्तनतादृशा आत्मादेः कारणाभावात् ॥ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वत्वाभावादपाकजा इत्युक्तं ॥ तथाविधं ॥
 अपाकजभवेदसमवायित्वमिति घटादिपरसंगं स्पृशः कपालादिनूपरसस्पर्शोभ्योभवति ॥ एवं कपालादिपरिनाणाद्यसम-
 वायित्वं ॥ शब्दस्यापिदितायेश्वरप्रतिनिमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनामिति निमित्तत्वभावः ॥ द्विचैवेति ॥ ॥ द्विधैवकारणत्वंस्यादथप्रदिशिकोभवेत् ॥
 ॥ वेगोपिकोविभुगुणः संयोगादिद्वयंतथा ॥ ॥ असमवायिकारणत्वंनिमित्तकारणं च ॥ तथाहि ॥ उत्तस्पर्शोत्तस्पर्शस्यासमवायिवाकजेनि-
 मित्तं ॥ गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिप्रतिघातेनिमित्तं वेगोवेगस्पंदयोरसमवायी अभिघातेनिमित्तं द्रवत्वस्यंदनयोरसमवायिसंग्रहेनिमि-
 त्तं चेश्वरेसेस्पर्शोवेनिमित्तं भेरीकाशसंयोगोसमवायी चरादलद्वयविभागः शब्देनित्तवंशदत्ताकाशविभागोसमवायीति प्रदिशिकः ॥ अय-
 म्यवृत्तिः चक्षुरिति ॥ ॥ नृपत्वंजातिरक्तप्रत्यक्षसिद्धारूपशब्दोक्तेरिवी प्रतीतिर्नास्तिइतिचेन्मास्तनूपशब्दप्रयोगस्तथापिनीलपीतादिष्वनुगत-
 जातिविशेषोत्तुभवसिद्धएवंपराहप्रयोगेपिनीलोवर्णः पीतोवर्णश्चिन्ताशब्दोक्तेरिवी प्रतीतिरस्यैव एवनीलत्वादिकमपिप्रत्यक्षसिद्धं नैव

संशयाभावात् ॥ रदानीक्रमप्राप्तमनोतिरूपयति ॥ ॥ साक्षात्कारेसुरवादीनां कारणमनुच्यते ॥ एतेन मनसिप्रस-
 माणं दर्शयति ॥ तथाहि ॥ सुरवसाक्षात्कारः सकर्णकोजन्यसाक्षात्कारत्वाच्चाक्षुषसाक्षारवदित्यनेन मनसः कर-
 णस्वसाधेः नैवेवदुःखादिसाक्षात्काराणामपिकारणांतराणि स्थिरितिवाच्यं ॥ लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्का-
 रकरणतया सिद्धेः ॥ एवं सुरवादीनामसमवायिकारणसंयोगाग्रयतयामनः सिद्धिर्बोद्धव्या ॥ मनसोपुत्प्रेम-
 णमाह ॥ ॥ अयोगपथ्याज्ञानानंतरस्यानुत्वमिहोच्यते ॥ ॥ अयोगपथ्यादिति ॥ ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयोगं पथ्यं
 एककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धं ॥ तत्रानानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधानेयत्संबंधोदेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पाद्यतेयदसं-
 बंधाच्चत्वगादिभिः परैर्ज्ञानेनोत्पद्यतेतन्मनः ॥ विभुत्वेचासन्निधानं न संभवतीति नयिमुमनः ॥ तच्च तदानीमदृष्टविशेषो-
 द्घोषविलंबादेव तदज्ञानविलंबादिति वाच्यं ॥ तथासतिचक्षुरादीनामपिकल्पनापत्तेः ॥ तच्च दृष्टार्थशक्ती भक्षणादीनामप्य-
 नभाजांचकथमेकज्ञानानेन्द्रियजज्ञानमिति वाच्यं ॥ मनसो निलाघवाद्वापि नानेन्द्रियसंबंधान्ज्ञानोत्पत्त्यात्पत्तेश्च
 पत्रभेदावियोगपथ्यप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वात् ॥ तच्च मनः सकोचविकाशशालित्वादुभयैरप्यतिरस्तीति वाच्यं ॥ नानावय-

१ येन तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ॥ पदा ४९
 मुक्ता ० यदति ॥ एकपदार्थपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः ॥ तज्ज्ञानाभावाच्च बहिर्नासिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः ॥ नन्वेतस्यायोग्यता
 ५ तज्ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न संभवति ॥ वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेत् न तस्य दार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयः त
 तज्ज्ञानं ५ तस्य क्वचिन्निश्चयस्यैव स्यादपि योग्यताज्ञानस्य संभवात् ॥ नव्यास्तु योग्यताज्ञानं शाब्दबोधेन कारणं बहिर्नासिंचती
 त्यादौ सेके बहिर्करणकत्वाभावपूपा योग्यतानिश्चयेन प्रतिबंधान्न शाब्दबोधः ॥ तदभावं निश्चयस्य लौकिकस
 न्तिर्षेकं जन्यदोषविशेषाज्जन्यं मात्रे प्रतिबंधकत्वाच्छब्दप्रत्यपि प्रतिबंधकत्वं सिद्धं ॥ योग्यताज्ञानविलंबाच्छ
 ब्विलंबोऽसिच्य इत्याहुः ॥ आकाशां निर्वर्ति ॥ यस्य देन विना न्यस्याननुभावकता भवेत् ॥ आकाशावत्तुरिष्टातुता
 स्यैव परिकीर्तितं ॥ ॥ यस्य देनेत्यादि ॥ येन पदेन विना यस्य स्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकांक्षेत
 यः ॥ क्रियापदविना कारकपदविना कारकपदनान्वया बोधं जनयतीति तेन तस्याकांक्षा ॥ वस्तुनस्तत्क्रि
 याकारकपदानां सन्निधानमासत्याचरितार्थं ॥ परंतु घटकर्मता बोधं प्रतिघटपदोत्तरद्वितीया रूप

कांक्षान्नानं कारणं तेन घटः कर्मत्वं मानयनं रुतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्थतामित्यहो
 पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहात्तेनैवान्वयबोधः ॥ पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयः स्यादेव तात्प
 र्यनिर्वर्ति ॥ ॥ वक्तुरिष्टेति ॥ ॥ वक्तुरिष्टातुता स्यैव परिकीर्तितं ॥ ॥ यदि स्यैव ज्ञानं न स्यात्तदा सैव वमा ता
 नयेत्यादौ क्वचिदम्बस्य क्वचिच्चलवणस्य बोध इति न स्यात् ॥ न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे
 कारणमेव स्थितिवाच्यं ॥ तेषामनुगमात् ॥ तत्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमेतात्पर्यज्ञानलाघवात् कार
 णमस्तु इयंच वेदस्थले पितात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्पते ॥ न चात्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं ॥
 सर्गादिव्यापकमावात् ॥ न च प्रलयश्च न स्ति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं ॥ प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् ॥
 इयंच शुक्वाक्ये विदुश्चरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादि शुक्वाक्ये तु द्वािष्टयितुरेव तात्पर्यस्य ता
 नं कारणं अन्येतु नानार्था क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं ॥ तथा च शुक्वाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं

दे

सुक्ता०

६

बोधः वेदेत्यनादिमीमांसापरिशोधिततैकर्थावधारणं इत्याहुः ॥ पूर्वमनुभवस्मरणे तत्तत्संस्मरणस्य भेदादुच्येद्वे विद्यमुक्तं ॥
तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः सुगमतया स्मरणं न दर्शितं ॥ तत्र हि पूर्वानुभवः कारणं ॥ अत्र केचिदनुभवत्वेन न कारणत्वं किंचित्तु ज्ञानत्वे
न ॥ अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् ॥ समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनिर्दिष्टत्वात् ॥ मन्मते तु तेनैव स्मरणेन पूर्वसंस्कार
स्कारस्येतरद्वारा स्मरणोत्तरं जन्यत इत्याहुः ॥ तन्न यत्र समूहालंबनोत्तरं ॥ घटपदानां क्रमेण स्मरणमजनिष्टसकलविषयकस्म
रणं तु नाभूत् ॥ तत्र फलस्य संस्कारनाशकाभावात् ॥ कालस्य रोगस्य चरमकलमस्य वा संस्कारनाशकत्वात् ॥ तथा च न क्रमिक
स्मरणानुपपत्तिः न च पुनः पुनः स्मरणादुत्तरसंस्कारानुपपत्तिः ॥ इदियुद्धो धसमवधानस्य दार्ढ्यं पदात्वात् ॥ न च विनि
गमनाविरहादिव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यं ॥ विशेषधर्मे व्यभिचारज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथा सिध्यत्वात् ॥
यकमन्यथा धर्मत्वाद्दुस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वं न चोत्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वं सशयाद्यमि
रसंशयसंस्कार इति वाच्यं ॥ अनंतरं स्मरणे तन्नाशकत्वं नापत्या चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वेन न व्यभिचार

यं बोधा

नत्येकपदसंस्कारे चरमं तावद्विषयं कस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः ॥ नानासन्निर्कर्षरेकप्रत्यक्षस्यैव नाना
संस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभावात् ॥ तावत्सदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्योयकत्वात् ॥ कथमन्यथाना
नावर्णकपदस्मरणं ॥ परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणोदेकदेवरवलेकपोतन्यायात् ॥ तावत्सदार्थनां क्रियाकर्मभावेनान्वय
बोधस्तुः शाब्दबोचो भवति इति केचित् ॥ परंतु यद्येकाक्षितुं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥ तेनोन्वितः स्वार्थः पदेरेवाव तेन ४
गम्यते ॥ तथा च रवं उवाक्यं नंतरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोच इत्याहुः ॥ एतेन तावद्दर्शनाभिव्यंग्यः पद
स्फोटोपि निरस्तः ॥ तत्र तावद्दर्शनसंस्कारसहितचरमवर्णोपलब्धेन तद्व्यंजकेनैवोपपत्तेरिति दं बोध्यं ॥ यत्र द
रमित्युक्तं तत्रापि घेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधः ॥ ननु पिधानादिनूपायज्ञानात् पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तत्र
शाब्दबोधे हेतुत्वात् किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सहसा कांक्षत्वात् क्रियादेवे विभाव्यं बोधस्यात् ॥ तथापु
न्येभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यदिषेदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः ॥ योग्यतां निर्वर्त्ति ॥ पद

मुक्ता०

३

ति ६

नवि

तु॥ यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीर नदीतीरे लक्षणा ॥ गभीरपदं तात्पर्यग्राहकं ॥ बहुजोहा
व्येवं ॥ तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमतिलक्षणा ॥ गविचित्राभेदान्वयः ॥ य
दित्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमतिलक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं ॥ तत्पुरुषेण पूर्वपदे लक्ष
णा ॥ तथा हि ॥ राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदादिर्थात् साक्षात्पदान्वयः ॥ निपातान्तिरिक्तेनामार्थयोर्भेदे
नान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात् ॥ अन्यथा राजपुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधस्यात् ॥ चटो न पट इत्यादौ चटपटाभ्या
नप्रार्थस्य साक्षादेवान्वयान्निपातान्तिरिक्तेति नीलोचन इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वयाद्भेदेनेति ॥ नच
राजपुरुष इत्यादौ तु प्रविभक्तेः स्मरणं कल्पमिति वाच्यं ॥ अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधो दयात् ॥ तस्मान्न द्रोष
इति राजसंबन्धिनी लक्षणा ॥ तस्य पुरुषेण सहामेदान्वयः ॥ द्वंद्वे तु रवदि रौचिंधीत्यादौ ध्वेः रवदिरश्च वि
भक्त्यर्थद्विव प्रकरेण बुध्यते ॥ तै न लक्षणा ॥ नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यं ॥ साहित्ये मूल्ययो रपि द्वंद्वदर्श
नान् ॥ नचैकक्रियात्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यं ॥ क्रियाभेदे पि ध्ववरवदि रौचिंधी पश्येत्यादिदर्श

३

ध्व ३

३

३

३ अत्र नीलपदलक्षणा तु गुणवाचकस्य गुणवत्पि इति शक्तिरिति
कोशाभिप्रायेण

साधुन्यकामौ

कथं समाहारबोध इत्यर्थः

ति ५

नान् ॥ साहित्यस्यानुभवाच्च ॥ अतएव राजपुरोहितौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभाद्विद्वद्वाग्राग्रीयते तस्मात्साहित्यादिकं
भार्थः किंतु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वंद्वः ॥ नच नीलचटयोरभेद इत्यादौ क मिति वाच्यं ॥ तत्र नीलपदस्य नीलत्वचटपट
स्य चटत्वे लक्षणा अभेदस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थान्न समाहारद्वंद्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदा हि न कुल
मित्यादौ परपदे हि न कुल समाहारे लक्षणा ॥ पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकं नच भेरीमृदंगवादय इत्यत्र कथं समाहारस्य
पेक्षा बुद्धिबोधोपरूपस्य वादनासंभवादि वाच्यं ॥ परंपरासंबन्धेन तन्वयात् ॥ एवं पंचकूलीत्यादावपि ॥ परे
त्वहि न कुलमित्यादावहिर्न कुलश्च बुध्यते ॥ प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं न पुंसकत्वं च प्राणि
तूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव ॥ अन्यत्रैकवचनमासाधित्याह ॥ पितरौ च शूरो वित्यादौ पितृपदेऽप्यनकदं
त्वात्पुरुषपदेन स्त्रीजनकदं यत्पुंल्लिङ्गात् एवमन्यत्रापि ॥ घटा इत्यादौ तु न लक्षणा ॥ चटत्वेन रूपेण नी
लोचनोपरि स्थिति संभवात् कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसंबन्धेन नीलपदार्थ उत्पल

वा

वर

बभुः

त्यर्थमि ३

सात्रयदत्तितरूपेण

पुक्ता०

४

पेक्षितस्तणे

होर्धप्रकारः॥ तत्र च नलक्षणा॥ अतरेव निषादस्य पतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः॥ किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् न च नैनिषदस्य संकरजाती स्ववेदानधिकारायाजना संभव इति वाच्यनिषादस्य विचार्युक्तेस्तत्त एव कल्पनायत्वात्॥ लाघवेन मुख्यार्थान्वयेन दनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखे गौरवतया दोषत्वादिति उक्तं॥ पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति ह्यसमासेन च प्राकुंभमर्धपि पृथगीत्याहोपरपदेन संबन्धितलक्षणा॥ आसत्तिर्योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते॥ कारणं॥ ॥ आसत्तिः पिरातिः॥ पदशतैरेव निर्विहादिति॥ आसत्तिर्योग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते॥ कारणं॥ ॥ सन्ति ध्यानं तु पदयोग्यताज्ञानमाकांक्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणं॥ तत्रासत्तिपदार्थमाह॥ ॥ सन्ति ध्यानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते॥ ॥ यत्पदार्थेन सह्यस्यार्थस्यान्वयोरसंवधानेनोपास्थितिः शाब्दबोधे कारणेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवतदत्तेनेत्याहो न बोधः॥ आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः॥ ननु छेत्रीये त्रेकुंडलीवासस्वादेव दत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नोशादव्यवधानेनोत्तरपदस्मरणसंभव इति चेत्त॥

सार्थः २
गोः ३
ह्युपपत्त्यात्केलक्षणा॥ सर्वतोदधिरक्षायस्तत्पर्ये विषेत्वात्॥ एवं छत्रिणो धांनोत्पादो छत्रिपदस्यैकसार्थवाहितलक्षणा॥ इयमेवाज नि
हस्तार्थलक्षणेऽप्युच्यते एकैवाहितेन नूपेण छत्रितदन्वयोर्वाधात्॥ यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजस्यातदा क्वचिद्गोपदस्यती
रेकचिद्वोषपदस्य मस्येहो लक्ष्मिर्नियमानस्यात्॥ इदं तु बोध्यं॥ शक्यार्थसंबंधो यदि तीरत्वेन नूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः॥
यदितु गंगातीरत्वेन नूपेण गृहीतस्तदा तेनैव नूपेण स्मरणं॥ अतएव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा॥ तत्प्रकारकस्य तत्र लक्षणाविनाप्युप बोधः
तः परंतु एव क्रमेण शक्यावच्छेदकेऽपि न शक्तिरस्यात्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्तस्य सामर्थ्यस्यैव चत्वादिति
विभावनीयं॥ यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरानुसारेण संबन्धनूपा लक्षणासालक्षितलक्षणेऽप्युच्यते॥ यथा द्विरेकादिपदे रेकद्वय
संबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते॥ भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणाः किंतु लाक्षणि कं पदं नानुभावको
लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे नुपदोत्तरं कारणं॥ शक्तिलक्षणा न्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितशक्यार्थशाब्दबोधे च
मतिपदानां सामर्थ्यावधारणात्॥ वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धनूपा लक्षणापि नास्ति॥ यत्र तु गभीरायां न
नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरलक्षणा गभीरपदार्थन्यासाहान्वयः॥ क्वचिदेकदेशान्वयस्य स्वीकृतत्वा

स्ववाच्यरेफद्वयधितपदवाच्यत्वरूपा

यथा गोपदमंडुपादिपदं ॥ यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति ॥ तद्योगवृत्तं ॥

[illegible]

x कुमुदत्वेन बोधेन तात्पर्यं ७

* पदाभावेपिमौनिश्लोकादोशोबोधात्॥पदा*
 * र्यधीरिति॥पदजन्यपदार्थस्मरणेव्यापारः॥५*

श्री॥ उपमितिर्व्याप्यति॥ ग्रामीणस्येति॥ ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यन्नेगवयादिके॥ सादृश्यधीर्गवादिनां यास्यावेत्सादृशमन॥ यत्र
आरूपकेनकेनचिद्ग्रामीणाद्योक्तं गोसदृशगवयपदवाच्यमिति॥ पञ्चाञ्चग्रामिणिकुविदरण्यादोगवयोदृष्टः॥ तत्रगोसादृश्यज्ञानेयज्ज्ञानं
तदुपमितिकरणं॥ तदनंतरगोसदृशगवयपदवाच्यमिति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्ज्ञायते तदेव व्यापारः॥ तदनंतरं गवये गवयपदवाच्यता
ज्ञानं यज्ज्ञायते॥ तदुपमितिः॥ नत्वयं गवयपदवाच्यमिति उपमितिः॥ गवयांतरं शक्तिग्रहापत्तावप्रसंगात्॥ शाब्दबोधप्रकारदर्शयति॥
पदज्ञानंत्विति॥ पदज्ञानं तु करणद्वारं तत्र पदार्थधीः॥ शाब्दबोधो फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥ ननु ज्ञायमानं पदं करणं॥ अन्यथा पदं
न बतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितत्वापि शाब्दबोधापत्तेः॥ तत्रापि वृत्त्या पदं जन्यत्वबोध्यं॥ अन्यथा चटादिपदास्तमेवायं संबन्धेनाकार
पि स्मरणे जाते आकारास्यां शाब्दबोधापत्तेः॥ वृत्तिश्च शक्तिलक्षणा न्यतरसंबन्धः॥ अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः॥ शक्तिश्च पदेन सह
पदार्थस्य संबन्धः॥ सचास्माधेहाह पमर्थो बह्व्यवृत्तीश्वरेष्वा रूपः॥ आधुनिकेनास्मिन् शक्तिरस्यैव॥ एकादशहनिपितोर्निना
बुर्पोदिनीश्वरेष्वायाः सत्त्वात्॥ आधुनिकस्येति तु न शक्तिरिति संप्रदायः॥ नव्यास्त्वीश्वरे तु न शक्तिः॥ किं विधेयं॥ तेनाधुनि
कसंकेतितेपि शक्तिरस्तीत्याहुः॥ शक्तिग्रहसु व्याकरणादितः॥ तथाहि॥ शक्तिग्रहव्याकरणोपमानकोशासत्वाक्याद्वा
यहारतश्च॥ वाक्यस्य शेषादिरुतैवेदं तिसान्तिष्यतः सिद्धपदस्य वृथाः॥ यो प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्

वाचस्पत्यस्य निदेशस्तस्मिन्निर्वाह्यः ॥
गव्यमादिपदानां क्रान्तिर्वाचस्पत्याकलः ॥

श्रीगणेशायनमः॥ॐ वेदो निसमधीयतां तदुदितं कर्मस्वनुष्ठीयतां॥ तेने शस्यविधी
 यताम्पचितिः काम्ये मतिस्सजतां॥ पापौघः परिधूयतां तवसुखे दोषो नुसंधीयतामा
 मेछा व्यवसीयतां निजग्रहोत्तुर्णविनिर्गम्यतां॥१॥ संगः सत्सु विधीयतां नृगवतो न
 त्तिर्दृष्टधीयतां॥ शंसादिः परिधीयतां दृष्टतरं कर्मसु संन्यसतां॥ सद्विद्यानुपस
 र्प्यताम्पनुदिनं तेषां दुर्कौ सेव्यतां ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यतां
 ॥२॥ वाक्यार्थं विन्यस्यतां श्रुतिशिरोः पश्यः समाश्रीयतां दुस्तर्कात्सु विरम्यतां श्रुति
 मतस्तर्कानुसंधीयतां॥ ब्रह्मास्मीति विज्ञाव्यतामहं र्गर्भः परिमूढ्यतां देहे देहमतिर
 स्तस्य तां बुधजनैर्वा दः समुत्सृज्यतां॥३॥ शुद्धाधिश्चयिकित्सतो प्रतिदिनं त्रिदोष
 धृत्यतां॥ स्याद्वेदेन च यस्तं विधिब्रह्मास्मात्तेन संतुष्यतां॥ ओदासीन्यमंती

प्रयत्नां ज्ञानरूपा नैष्ठर्ग्यमुत्सृज्य तां शीतोष्णादिविषयतां न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्य
तां ॥ ४ ॥ एकां ते सुखमास्य तां परतरे चेतः समाधीयतां पुर्णत्मा सुसमीक्ष्य तां ज्ञ
गदिदं संवाधितं दृश्य तां प्राक्कर्मप्रविलाप्य तां चित्तिबला न्नोप्युत्तरैः श्लिष्य तां
प्रारब्धविह्वल्यतामथ परं ब्रह्मात्मना स्थीयतां ॥ ५ ॥ इति आचार्यकृत उपदे
शपंचकं समाप्तं श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभमस्तु श्रीकाशीविश्वेश्वरार्पणमस्तु श्री ॥ ६ ॥